

RÓBERT PÉTER

Osztály és párt Magyarországon*

Ez a tanulmány azt vizsgálja, milyen összefüggés van a társadalmi osztályhelyzet és a pártválasztás között Magyarországon. Három empirikus szociológiai felvétel adatait használjuk az elemzés során, amelyek úgynevezett *post-election* jelleggel készültek az egyes választások után, 1990-ben, 1994-ben, illetve 1998-ban. Olyan kérdésekre keresünk választ, mint: Kimutatható-e összefüggés statisztikai eszközökkel a választók osztályhelyzete, illetve pártválasztása között? Változott-e ez az összefüggés azon szűk évtized során, amióta többpártrendszerű szavazáson nyilváníthatják ki politikai akaratukat a magyar állampolgárok?

Az osztályhelyzet és a pártválasztás közötti kapcsolat (nemzetközi terminológiával: *class voting*) a szociológusok és politológusok érdeklődésének középpontjában áll szerte a világon. A kérdés vizsgálatára több példa hozható a fejlett demokráciákban, s kevesebb az egykori szocialista társadalmakban. Egyfelől ez utóbbi országokban a rendelkezésre álló időtáv rövidebb, másfelől itt a rendszerváltozás során átalakulóban van a társadalmi szerkezet, mi több, még formálódóban van a pártrendszer is. Magyarországon is vita folyik arról, hol húzódnak a rendszerváltozás utáni társadalom törésvonalai. Ebben a tanulmányban a társadalmi helyzetet olyan osztálysémával írjuk le – az EGP osztályozással –, amelynek használata mostanában igen elterjedt a nemzetközi szakirodalomban. Emellett elsősorban olyan demográfiai és strukturális változókat veszünk figyelembe, mint a nem, életkor, lakóhely, iskolázottság. Ezúttal eltekintünk viszont olyan ismérvektől, mint a vallásosság, politikai attitűdök, korábbi pártállás. A pártstruktúrából pedig azokat a pártokat emeljük ki – MSZP, SZDSZ, FIDESZ(-MPP), FKGP –, amelyekre az eddigi három választás során minden alkalommal nagy arányban adtak

* A tanulmány a „Politikai preferenciák társadalmi háttére” című T18343 számú OTKA-kutatás keretében készült. A felhasznált adatokért köszönet illeti a TÁRKI adatbankját, a Századvéget és az Ohio State University CNEP projektjét.

le szavazatokat a választók. Nem vizsgálunk tehát olyan további pártokat, mint az MDF, KDNP, Munkáspárt, MIÉP.

A tanulmányban először áttekintjük az osztályszavazásra vonatkozó nemzetközi irodalmat. Ezután megvizsgáljuk a magyarországi helyzetet a korábbi szociológiai és politológiai kutatások tükrében. Ezt követi az adatok, mérések és módszerek leírása. Ezután bemutatjuk az empirikus eredményeket, majd ezek összegzése és értékelése zárja a tanulmányt.

OSZTÁLYSZAVAZÁS - LÉTEZIK MÉG?

Clark és Lipset (1991) provokatív cikket tettek közzé „*Haldoklik a társadalmi osztály?*” címmel az *International Sociology* hasábjain. Állításuk szerint „az osztály egyre inkább divatjamúlt koncepció” (397), és ennek alátámasztására olyan empirikus példákat említene, amelyekben az osztály mint magyarázó változó mind kevésbé állja meg a helyét. Az egyik választott terület éppen a politika, amelynek kapcsán „kevesebb osztályról, s több fragmentációról” beszélnek (402). A fokozódó „töredezethez” empirikus bizonyítékainak tartják, hogy az osztályszavazást kifejező Alford-index értéke csökkent az ötvenes évek és a nyolcvanas évek között Nagy-Britanniában, Nyugat-Németországban, Franciaországban, Svédországban és az Egyesült Államokban. Ezzel együtt a klasszikus bal-jobb dimenzió is átalakult, és a szavazást egyre inkább a képzettség, a politikai kérdésekhez való viszony (*issue voting*), az értékek, a preferenciák, valamint az életstílus határozzák meg.

A kérdésről a folyóirat további számaiban vita bontakozott ki. Hout, Brooks és Manza (1993) vitatta, hogy a duális osztálymodellen alapuló Alford-index csökkenése valódi érv lenne az osztályszavazás csökkenése mellett. Ha a modern társadalmak osztályszerkezete nem vezethető vissza dichotóm struktúrára, ez nem jelenti önmagában a társadalmak osztályjellegének csökkenését. Valóban, Przeworski és Sprague (1986: 5. fejezet) összetettebbnek tételezve az osztályszerkezetet, nagyobb időbeli állandóságot mutatott ki az osztályszavazás terén a fejlett tőkés országokban. Az osztályhelyzet és a pártválasztás kapcsolatának időbeli változását vizsgálva további szempont, hogy a jelenségek társadalmi eloszlásának módosulásait is figyelembe kell venni, például az osztályszerkezet átalakulását (a hagyományos baloldali munkás szavazóbázis számszerű csökkenése a posztindusztriális társadalmakban), vagy a pártstruktúra változásait (új típusú pártok megjelenése), mivel az osztályszavazás mértékének időbeli alakulását ezek is befolyásolják. Heath és munkatársai angliai vizsgálataikban éppen emiatt alkalmazták az *abszolút* és a *relatív* osztályszavazás megkülönböztetését (Heath-Jowell-Curtice 1985; Heath et al. 1991). Az előbbi esetben egyszerűen azoknak az arányáról van szó, akik egy adott osztály tagjai közül egy adott pártra szavaznak. Az utóbbi esetben az osztály és a szavazás statisztikai kapcsolatát vizsgálták loglineáris módszerrel, kiszűrve így az osztályok méretének, illetve a szavazatok eloszlásának változásait 20 év távlatában. Ezzel a módszerrel a szerzők arra az eredményre jutottak, hogy a „relatív osztályszavazás

egyenlően erős volt valamennyi választáskor" (Heath et al. 1991: 70. – *Kiemelés az eredetiben.*). Ez cáfolja az osztályhelyzet és a pártválasztás közti kapcsolat lazulását. Az alkalmazott elemzési (statisztikai) eljárás és a vizsgálati eredmények összefüggését mutatta ki Weaklim (1995) is. Bizonyos módszerek (látens osztályelemzés) drámai, más módszerek (asszociációs modellek) némi csökkenést jeleztek az osztályszavazásban.

Pakulski (1993) szerint, ami „haldoklik”, azok a régi ipari osztályok, a régi társadalmi gazdasági törésvonalak, az ezeket képviselő korábbi aktorok, a régi formái az osztálytudatnak. Ezáltal az ortodox marxista osztályszemlélet veszíti el alapjait, és a modern osztályelméletet radikálisan le kell választani a marxizmus elméletéről. Mindez természetesen befolyásolja az osztály mint magyarázó változó szerepét a társadalomtudományok különböző területein. Az *International Sociology* vitájában közölt válasszcikkükben Clark, Lipset és Rempel (1993) visszavonják az osztály „halálára” vonatkozó tételüket, de fenntartják, hogy az osztály politikai jelentősége lényegesen csökkent, és „eltolódás következett be az osztályközpontú elemzéstől a politikai viselkedés és az ahhoz kapcsolódó társadalmi jelenségek multikauzális magyarázatai felé” (293). Fenntartják továbbá, hogy a politikai pártok dinamikája egyre kevésbé írható le a bal- és jobboldali metszetben az olyan modern társadalmakban, ahol jellemzőek a baloldali (szociál-)liberális pártok; a béke-, illetve környezetvédelmi mozgalmakból kinövő zöld-pártok; a nemzeti érzéseket, idegen- és bevándorlásellenességet, olykor rasszista nézeteket is vállaló jobboldali pártok. Mindez a hagyományos osztályszavazás csökkenéséhez, a területi, illetve etnikai szavazóbázisok erősödéséhez vezet. Közben a foglalkozási, illetve iskolai mobilitás megteremti az osztályhatárok átjárhatóságát, olyan tényezők polarizáló szerepe, mint a nem, a faj, az etnikum meglepő módon tartós, sőt ezek az iskolai vagy a foglalkozási esélyeket is befolyásolják.

Az osztályszavazásra vonatkozó szakirodalmat és kutatási eredményeket áttekintő tanulmányukban Manza, Hout és Brooks (1995) rámutatnak arra, hogy az osztályszavazás jelenségének gyökere abban a feltételezésben rejlik, hogy a társadalom alján lévők („munkásosztály”) baloldali párt(ok)ra fognak szavazni, abból következően, hogy az ilyen pártok képviselik a társadalmi egyenlőség eszményeit; míg a társadalom magasabb szintjein lévők („felsőosztály, középosztály”) azért nem fognak ilyen pártokra szavazni, hogy a fennálló különbségek, a számukra kedvező gazdasági egyenlőtlenségek fennmaradjanak (Lipset et al. 1954; Lipset 1995: 7. fejezet). A hatvanas évek második felében azonban a kutatók már a társadalmi differenciálódás bonyolultabb rendszerét, a törésvonalak együttesét feltételezik a pártpreferenciák mögött: konfliktusok a kisebbségi és domináns nemzeti kultúra, az egyház és a nemzetállam, az első és második gazdaság, az alkalmazottak és tulajdonosok között (Lipset–Rokkan 1967: 14, 3. ábra). Ezek közül az utolsó értelmezhető osztályjellegű törésvonalként, a megelőzőek nem.

A hagyományos osztályszavazás értelmében minden választó esetében feltételezhető az osztályhelyzetből következő „természetes” pártválasztás. Ennek alapja a szolidaritás és az osztályidentifikáció, ami az

„osztálylojális” szavazókat (*class loyalists*) jellemzi, szemben az osztályfüggetlen szavazókkal (*class independents*) (Crewe 1992). Az előbbieik csökkenése, s az utóbbiak növekedése összefüggésbe hozható a munkásság polgárosodásával, a nem osztály alapú törésvonalak erősödésével, az iskolázottság emelkedésével, a baloldali szavazás növekedésével a középosztályi választók körében (a „két bal” tétele), s azokkal a pártstratégiákkal, amelyekkel a pártok „osztályfeletti” politikai üzeneteket megfogalmazva igyekeznek megnyerni olyan szavazókat is, akiknek „természetes” osztályszavazata nem rájuk irányulna (Manza–Hout–Brooks 1995: 143–147). Ugyanakkor nem szükségszerű az osztályszavazás csökkenése, csak azért, mert más törésvonalak szerepe felerősödött. Egy újabb keletű tanulmányban Brooks és Manza (1997a) az amerikai elnökválasztásokat vizsgálják logisztikus regressziós modellekkel három évtizedes távlatban. Elemzésük szerint, négy törésvonalat figyelembe véve, a republikánus–demokrata választásban az etnikum szerepe lényegesen, a nem szerepe mérsékelten növekedett, az osztály szerepe stabil, a vallás szerepe pedig csökkenő volt.

Az osztályszavazás hagyományos felfogása duális osztály-, illetve pártrendszerben bizonyul a leginkább relevánsnak. Ahogyan ezek a duális rendszerek differenciáltabbá válnak (vagy eredendően nem is duálisak, hanem többpólusúak), párosulva a fentebb említett tényezőkkel, az osztályszavazás *átalakul*, és ez az a folyamat, amelyet sok szerző *csökkenésként* értelmez. A pártok és osztályok egymáshoz kapcsolása (*linking classes and parties*) egyre árnyaltabb folyamat a modern társadalmakban. E folyamat feltárása az empirikus kutatás során modellek és hipotézisek egymáshoz kapcsolódásával valósul meg, amelyek befolyásol(hat)ják az érdemi kutatási eredményeket.

A rendszer két eleme a pártstruktúra és az osztálystruktúra. Az előbbi inkább országspecifikus, az utóbbi esetében viszont a kutatók nemzetközileg érvényes kategorizálások alkalmazására törekednek. A leggyakrabban használt osztályséma az EGP rendszer, amely megkülönbözteti – többek között – a szolgáltatói osztályt (*service class*), a középosztályi fizetett alkalmazottakat (*salariat*), az önfoglalkoztatókat (*petty bourgeoisie*), illetve a „jóléti” munkásosztályt (*affluent workers*) (Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1979; 1983; Erikson–Goldthorpe 1992). Az EGP osztályozást alkalmazva 20 ország második világháború utáni választási adataira, a „fizikai-szellemi osztályszavazás országok közötti és idősoros varianciájának legalább háromnegyede az EGP-osztályok tényleges szavazói magatartásának országok közötti és időbeli varianciájából származott” (Nieuwebeerta 1995: 186).

A fenti példa tipikus a tekintetben, hogy az osztályszavazás alakulására vonatkozó újabb empirikus kutatások többsége hosszú távú időbeli összehasonlításokra épít az osztályok és pártok egymáshoz kapcsolódásának mechanizmusait vizsgálva. A kutatások azt jelzik, hogy az osztályjellegű, illetve a nem osztályjellegű elemek, egymás mellett lévén, befolyásolják a pártpreferenciák alakulását. Az amerikai elnökválasztásra vonatkozó hosszú távú elemzésből az derül ki, hogy az értelmiségi, illetve nem vezető beosztású szellemi foglalkozású szavazók választása el-

mozdult a republikánusoktól a demokraták felé, miközben a szakképzett munkás szavazók a korábbinál kevésbé szavaznak hagyományos módon demokrata jelöltekre (Hout–Brooks–Manza 1995). Ugyanakkor az önálló foglalkozásúak és a republikánus irányultságú szavazás kapcsolata osztályjellegű tényezőkre volt visszavezethető, miközben az értelmiségiek demokrata párti politikai preferenciája mögött a társadalmi kérdéseket érintő liberális értékek és normák felerősödése húzódott meg. A munkások esetében szintén attitűd- és preferenciaváltozások voltak megfigyelhetők: a növekvő gazdasági elégedettség, a jóléti állam ideájának csökkenő támogatása csökkentette a munkások demokrata párti szavazói hajlandóságát (Brooks–Manza 1997b).

Az önálló foglalkozásúak, illetve a szakértelmiségiek, szellemi dolgozók eltérő politikai preferenciái mintha a hagyományos, illetve az új középosztály közti törésvonalat képeznék le. Másképp fogalmazva, Kitschelt modelljét követve, egy libertárius-autoriter, illetve szocialista-kapitalista politikai tengely mentén jobboldali autoriter és baloldali libertárius szavazói magatartás jelenik meg (Kitschelt 1994: 27. 1., 2. ábra). Ez a törésvonal részben osztályalapú, részben viszont érték- és preferenciaválasztásokon nyugszik. Szintúgy jellegzetesek a politikai magatartásban azok a különbségek is, amelyek a „szociokulturális” értelmiség baloldali preferenciái, illetve a menedzserek jobboldali-autoriter pártválasztása között mutatkoznak. Sőt, a baloldali–jobboldali szavazás az értelmiséget is kettéosztja egy inkább állami alkalmazotti állásokat betöltő „szociokulturális” és egy inkább a piaci szférában foglalkoztatott „liberális” csoportra (Krieski 1998). Kutatói értékítéletnek tűnik, ha valaki az ilyen és ehhez hasonló jelenségeket az osztályszavazás csökkenésé-
ként vagy átalakulásaként értelmezi.

Az osztály és párt viszonyával foglalkozó számos különböző elemzés és tanulmány alapján nem lehet végső következtetésre jutni. A szerzők egyik része az osztályszavazás (nagyértékű) csökkenéséről számol be, arról, hogy a politikai preferenciák mögött egyre kevésbé a politikai szocializáció, az osztályhelyzet, az osztálytudat húzódik meg, egyre inkább a különböző társadalmi kérdésekhez és az azokat képviselő politikai programokhoz és pártokhoz való, értékeken és normákon alapuló viszonyulás, avagy – általánosabban – a kulturális tényezők és folyamatok, az értékek és életstílusok a meghatározóak. A szerzők másik része viszont azt bizonygatja, hogy az osztály mint a pártválasztás egyik lehetséges magyarázó változója stabilan őrzi szerepét (vagy csak minimálisan csökken), még akkor is, ha más magyarázó tényezők szintén lényegesen befolyásolják a választók politikai magatartását. Minden álláspont képviselői empirikus bizonyítékokat igyekeznek felhozni igazuk alátámasztására, és ennek érdekében olyan kutatásokat végeznek, amelyek több országban és több évtizedes időtávban vizsgálják az osztályok és a pártok kapcsolatát. A posztkommunista országok esetében azonban, ahol a plurális demokrácia, a többpárti választások rövid, alig egy évtizedes múlta tekintenek vissza, ilyen hosszú távú elemzésekre nincs lehetőség. Itt nem az osztályszavazás *csökkenése*, hanem egyáltalán *megejtése vagy hiánya* a kérdés.

OSZTÁLYHELYZET ÉS PÁRTPALETTA MAGYARORSZÁGON

Tagadhatatlan, hogy ennek az elemzésnek az elvégzését nagyban motíválta a széles körű hazai köz- és szakmai vélekedés, hogy a magyarországi pártrendszer, illetve a társadalmat strukturáló tényezők között csak gyenge összefüggés található, s ha ilyen kapcsolatok statisztikai értelemben kimutathatók is, ezek nem osztályjellegűek.

Az első többpárti választásokat követően, 1990-ben, mind szociológusok, mind politológusok nyomban vizsgálni kezdték a pártpreferenciák és a különböző társadalmi jellemzők kapcsolatát. Az egyik első tanulmány választási térképeket közölt a parlamentbe került hat pártról, amelyek szavazóbázisaik területi különbségeit illusztrálták (Kolosi-Kovács-Tóka 1990). A politikai attitűdök és a választói magatartás állt részben a középpontjában egy másik korai elemzésnek, amely azt vizsgálta, miért maradt 1990-ben képviselő nélkül a választók szociáldemokrata beállítottságú része (Kolosi et al. 1991). A szerzők szerint az 1990-es választásokon való alacsony részvétel és a baloldali alulreprezentáltsága az első szabadon választott parlamentben összefügg, amennyiben a nem szavazók elsősorban a baloldali politikai és gazdasági attitűdök (társadalmi egyenlőség, szociális biztonság) képviselői közül kerültek ki; ők voltak azok, akik nem tudtak kire szavazni, ezért inkább távolmaradtak. Jóllehet a statisztikai összefüggések alátámasztották ezt a feltevést, talán nem kellett volna kizárni azt a lehetőséget, hogy mind a baloldali attitűdök, mind a választásoktól való távolmaradás mögött ugyanaz a közös ok ismerhető fel: az az idősebb, alacsonyabb iskolázottságú, rosszabb keresetű, inkább vidéki, inkább nőkből álló népesség, akik egyrészt átlag feletti mértékben igénylik a társadalmi egyenlőséget és a szociális biztonságot, másrészt átlag alatti mértékben vesznek részt a választásokon. Angelusz és Tardos (1996) kimutatták, hogy mind az alacsony iskolázottság (főleg 1990-ben), mind az alacsony kereset (főleg 1994-ben) csökkentette a választásokon való részvétel valószínűségét. Az első két választásra vonatkozóan hasonló összefüggésekről számolnak be Simon (1991) vagy Böhm, Gázsó és Szoboszlai (1995) tanulmányai is. Eszerint a választásokon való részvétel strukturális meghatározottsága mindenestre fennáll.

A jelen tanulmány számára azonban fontosabb kiindulópont Kolosiék hivatkozott frásának az a gondolatmenete, amely explicit módon az osztályhelyzet és a pártpreferencia kapcsolatára vonatkozik. A szerzők a társadalom strukturális csoportjait (káderek, értelmiségiek, vállalkozók, kispolgárság, munkásosztály) és a pártok által képviselt politikai mezőket (liberális, szociáldemokrata, nemzeti-keresztény mező) vetítik egymásra. A felvázolt séma (Kolosi et al. 1991: 12) szerint 1990-ben a nemzeti-keresztény politikai mező mögött részben kispolgári, részben a második gazdaságban részt vevő („jóléti”, polgári) munkásszavazatok; a liberális mező mögött részben vállalkozói, részben értelmiségi szavazatok; a szociáldemokrata mező mögött pedig részben káder(-értelmiségi), részben munkásszavazatok találhatók. Ez a tétel még markánsabban fogalmazódik meg Szelényi Iván és Szelényi Szonja (1991) elméletibb jel-

legű tanulmányában: „a közép-európai posztkommunista átalakulás során három politikai mező alakult ki: a liberális, a nemzeti-keresztény és a szociáldemokrata” (1415 – Kiemelés az eredetiben); illetve „a poszt-kommunista Közép-Európa osztályszerkezete hárompólusú: a legfontosabb osztályhatárok az értelmiségiek, a munkások és a magánvállalkozók között húzódnak” (1417). Jóllehet az 1990-es választások csak részben igazolták a modellt, illetve azóta az egyes politikai mezőkhöz kapcsolt pártok is elmozdultak akkori helyükről, a hárompólusú társadalmi-politikai struktúra hipotézise ma is az egyik lehetséges feltevés.

Hasonló „háromszögű” modell rajzolódott ki Angelusz és Tardos (1994) empirikus elemzéséből is, amely szerint a magyar politikai rendszert egy bal-jobb és egy liberális-konzervatív tengely feszíti ki, és „a két tengely alapján egy háromszögű szocialista-liberális-konzervatív politikai tagolódás rajzolódik ki, ahol a háromszög csúcsein ... a szavazótáborokat tekintve az MSZP, a FIDESZ és a KDNP támogatói állnak” (132). A Kolosi-Szelényi-, illetve az Angelusz-Tardos-féle két hárompólusú modell között „mai szemmel” érdekes különbség, hogy az előbbi (1990-es adatok alapján) még együtt kezelte a két liberális pártot (SZDSZ, FIDESZ), az utóbbi viszont (1993-as adatok alapján) már számottevő távolságot mutatott ki közöttük, s az SZDSZ-t inkább a „háromszög” közepére helyezte. Valószínűleg ennek a mozgásnak folytatásaként jött létre 1994 után a szociálliberális kormánykoalíció.

Ha valaki a magyar politikai rendszerről változatlanul hárompólusú politikai térben kíván gondolkodni, akkor figyelembe kell venni a harmadik választások után kialakult pártstruktúrát. A legnagyobb elmozdulás a FIDESZ-MPP esetében történt, amely a „háromszög” liberális csúcsáról a konzervatív csúcsra helyeződött át. Megőrizte helyét az MSZP a szocialista póluson, az SZDSZ („az egyetlen igazi liberális párt”) pedig kísérletet tesz a harmadik politikai mező betöltésére. Kérdés azonban, hogy ez a harmadik mező milyen mértékben rekonstruálható, a két „nagy csúcs” mellett tartósan fennmarad-e egy „kisebb csúcs”. A hárompólusú politikai térben való gondolkodás alternatívája a kétpólusú rendszer, a szocialista-konzervatív, vagy másképp fogalmazva a bal-jobb tengelyű modell. Ez utóbbi modellt Körösi (1993) már öt évvel ezelőtt vitára bocsátotta. A *Politikatudományi Szemlében* lefolytatott vita résztvevői számos-releváns érvet sorakoztattak fel a bal-jobb modellel szemben, amely ma lehet, hogy igazabb, mint akkor volt, ha egy szociálliberális és nemzeti-konzervatív pólust tételezünk fel, ahol „a liberális pártok »belesimultak« a bal-jobb skálába” (Körösi 1994: 195).

Az osztályok és pártok viszonyának alakulásáról való empirikus szociológiai gondolkodás mellett kezdettől fogva jelen vannak a politikatudományi érvrendszerben azok a nézetek, amelyek vitatják a hazai pártrendszer társadalomszerkezeti beágyazottságát. „Versengő és divergáló pártrendszer alakult ki, amely nem gyökeredzik szilárdan a társadalom rétegszerkezetében, ezért egyfajta »lebegő pártrendszerként« intézményszerű” (Bihari 1991: 47); „... a pártok jellege, identitása és politikai avagy szavazótáborra még kialakulatlan ... tisztázatlan még szociológiai képletük, társadalmi rétegtötődésük és támogatottságuk...” (Ágh 1991: 25);

„A magyar pártok változatlanul lebegő pártrendszert alkotnak, laza szálak kötik csak a magyar társadalom rétegstruktúrájához és mélyebb politikai tagoltságához” (Bihari 1994: 40). Ezek a vélemények valószínűleg döntően arra az empirikus tényre építenek, hogy a különböző választások alkalmával az egyes pártok mögötti szavazótábor igen eltérő nagyságrendűnek mutatkozott. Más megfogalmazás szerint, „a hazai választói magatartás egyik alapvető szociológiai jellegzetessége a labilitás. A választásokon részt vevő állampolgárok túlnyomó többsége tartósan egyik párthoz sem kötődik” (Gaszó–Stumpf 1995: 6).

Egyelőre tisztázatlan, hogy a többpártrendszerű választások néhány évének távlatából mi számít „tartósnak”, az igazi kérdés mégis az, hogy a szavazóbázisok ilyen instabilitása valóban a társadalmi beágyazottság hiányát jelenti-e. A kilencvenes évek első feléből származó empirikus kutatások cáfolják ezt a nézetet. A fentebb már hivatkozott, osztály és párt viszonyát expliciten vizsgáló elemzéseken túl, Tóka (1992a: 136–137., 1992b) felhívja a figyelmet arra, hogy a pártpreferenciák és a „háttérváltozók” kapcsolata országokként változó erősségű, és összességében a „régii” demokráciákban sem jelentősebb, mint Magyarországon vagy más posztkommunista országokban. Ez az állítás valószínűleg az osztályhelyzetre is vonatkoztatható, még akkor is, ha nálunk éppenséggel a vallásosság, az életkor, a lakóhely vagy a „politikai osztály” (volt MSZMP-tagság) megbízhatóbb előrejelzője a pártválasztásnak (lásd még Tóka 1994; Stumpf 1994; Bruszt–Simon 1994; Angelusz–Tardos 1995a).

Ami a „vándorszavazás” jelenségét illeti, a kérdés érdemi vizsgálatát leginkább Fábíán (1996) és Tóka (1998) végezték el, keresztmetszeti vizsgálatoknál erre alkalmasabb longitudinális (panel) adatok alapján. A *Magyar Háztartás Panel* adataira épülő, az 1992 és 1995 közötti szavazói mobilitásra vonatkozó elemzés alapján kétségtelen, hogy a „kitartóan lojális” szavazók (minden megkérdezéskor ugyanazt a pártot támogatták) aránya legfeljebb 15 százalék, és a „lojális” szavazók (legalább két alkalommal ugyanazt a pártot támogatták) aránya legfeljebb 35 százalék, de az egyes pártok szavazói közötti cserélődés nem véletlenszerű, hanem meghatározott strukturális szabályozottságot mutat (Fábíán 1996). A vi-segrádi országokból származó, szintén a kilencvenes évek első feléből való panel adatok alapján úgy tűnik, a stabil választói magatartással leginkább az értékalapú szavazás kapcsolódik össze, a strukturális tényezők szerepe ebben csekély (Tóka 1998).

Ugyanakkor az 1994-es választási eredményeket, a baloldal előretörését, a választók pálfordulását Szelényi, Fodor és Hanley (1996) strukturális tényezők, az osztályelmélet nézőpontjából értékelik. Megítélésük szerint a baloldali választási győzelem Magyarországon (és Lengyelországban) azért következett be, mert a szocialista utódpártoknak sikerült mobilizálni a munkásszavazókat, akik a szociáldemokrácia természetes osztálybázisát alkotják. Ez álláspontjuk szerint az osztályszavazás növekedéseként értékelhető a posztkommunista társadalmakban. A szerzők ugyanakkor nem voltak meggyőződve arról, hogy ez az osztályszavazás hosszú távon is jellemzője maradjon a posztkommunista választásoknak.¹

A törésvonal-elmélet képviselői rendszerint nem meghatározó tényezőként említik a társadalmi osztályt. Körösiényi (1996) ugyan – a vallásosság és a település mellett – a *nómenklatúra-osztályt* tekinti a magyar politikai tagoltság lényeges törésvonalának, de tanulmányában *politikai*, „politikai minőséget hordozó, csoportszinten megjelent” (84) törésvonalakról ír.² Mi több, explicit módom kijelenti, hogy a „klasszikus gazdasági osztálytagoltság hiányzik a politikai törésvonalak közül” (87.– *Kiemelés az eredetiben*), és a különféle osztályjellemzők az exkommunista-integráltság, a vallásosság, vagy egy „negatív” (nem kommunista, nem vallásos, nem vidéki) beágyazottság képében jelennek meg. Körösiényi szerint a pártrendszer ugyan társadalmilag beágyazott, de a pártok többsége „osztály felettinek” tekinthető. A klasszikus gazdasági osztálytagoltság helyett kialakult politikai osztálytagoltság szerinte az elmúlt évtizedek sajátos politikai és társadalomtörténeti fejlődésének következménye.

A KUTATÁS FÓKUSZA

Az áttekintett nemzetközi szakirodalom empirikus vonulata (ha csak az ott szereplő elemzések magyar adatokon történő reprodukálására gondolunk), illetve a hazai szakirodalom alapján megfogalmazható és operacionalizálható kutatási kérdésekből következő elemzési igények messzemenően meghaladják egyetlen tanulmány terjedelmi lehetőségeit. Ebben az írásban inkább korlátozni, semmint növelni akarjuk törekvéseinket. Egyrészt az osztály és a párt kapcsolatát vizsgáljuk olyan osztály-séma segítségével, amelyet a modern társadalmak osztályszerkezetének, illetve az osztálymobilitásnak (Kurz–Müller 1987) a vizsgálatára dolgoztak ki, tehát – ha éppenséggel nem is a *klasszikus*, hanem – a *modern gazdasági* osztálytagoltság viszonyait tükrözi.³ Az elemzés fő célja tehát azt megvizsgálni, létezik-e az osztályhelyzet és pártválasztás közötti feltételezett kapcsolat. Ha erre a kérdésre igenlő választ tudunk adni, akkor kerülhet sor annak vizsgálatára, hogy a gazdasági-társadalmi osztályhelyzet „tartós-e” abban a modellben is, amely már olyan politikai törésvonalakat is számításba vesz, mint a vallásosság vagy a volt kommunista párttagság. A jelen elemzés viszont csak hagyományosabb társadalmi-demográfiai tényezők (pl. iskolázottság) hatásával „árnyalja” az osztályhatásokat (amelyek között helyet kap a politikai törésvonalnak minősített település, vagy a hazai viszonyok között hagyományosan lényeges szerepet betöltő életkor is).

A tanulmány másik törekvése, hogy időbeli változásokat vizsgáljon. Jóllehet három választás után még kétséges bármiféle időbeli tendenciát felvázolni, azt mégis érdemes megvizsgálni, hogy – a korábbiaktól eltérő adatok és mérések alapján is – valóban növekedett-e az osztályszavazás 1990 és 1994 között, illetve hogy az 1994-es baloldali fordulatot követő 1998-as jobboldali fordulat valóban az osztályszavazás csökkenéseként fogható-e fel.

ADATOK ÉS MÉRÉSEK

Az elemzést három adatbázis alapján készítettük, amelyek 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a választások után, a TÁRKI-ban készült adatfelvételekből származnak. Az itt felhasznált kérdések a kérdőívekben arra vonatkoztak, hogy melyik pártra adta le a kérdezett a szavazatát a választások első fordulójában. A kérdést nyitott kérdésként tették fel, a válaszoló nem kapott listát a pártokról. Ezt a kérdést minden esetben megelőzte egy olyan „szűrőkérdés”, hogy a válaszoló részt vett-e a választások első fordulójában. Az erre a kérdésre nemleges válasz adóknak a pártválasztásra vonatkozó érdemi kérdést nem tették fel. Rövid ismertetés ezekről az adatfelvételekről a tanulmány 1. függelékben szerepel. Itt is szükséges azonban két dolgot megjegyezni az adatok megbízhatóságáról. 1. Az említett „szűrőkérdés” alkalmat adott a válaszolóknak arra, hogy nehézség nélkül kitérjenek a kérdés elől, és ne kelljen explicit módon kijelenteniük, hogy nem kívánnak nyilatkozni pártválasztásukról, vagy ne kelljen azt mondaniuk, hogy arra „nem emlékeznek”. Az adatok szerint a válaszok azonban valójában nem ebbe az irányba térnek el a valóságtól, mivel a bevallott választási részvétel (70–75%) inkább felülmúlja a tényleges arányt. A vonatkozó nyers gyakoriságokat a 2. függelék tartalmazza. 2. Tudjuk, hogy minden ilyen adatfelvétel „elhúz” a választásokon győztes párt irányába (vö. Angelusz–Tardos 1998). Ez 1990-ben az MDF felülreprezentáltságát jelenti (ami elemzésünket nem érinti), illetve a válaszolók a vesztes pártok közül akkor a valóságosnál különösen kisebb mértékben ismerték be, ha az MSZP-re szavaztak. Az 1994-es felvételben viszont az MSZP, az 1998-as adatokban pedig a FIDESZ-MPP választása felülreprezentált. A FIDESZ kisebb mértékben alulreprezentált mind az 1990-es, mind az 1994-es adatokban. Az FKGP választása szintén inkább alulreprezentált. A kutatás függő változóinak alapmegozslását szintén a 2. függelék tartalmazza.

A vizsgálatban négy pártra vonatkozóan végeztük el a szavazás társadalmi-demográfiai bázisára vonatkozó statisztikai elemzést. A négy párt – MSZP, SZDSZ, FIDESZ-MPP, FKGP – kiválasztásának egyetlen szempontja volt: idősoros elemzést kívántunk készíteni; ezt a jelzett, a választásokhoz időben pontosan kötődő adatbázisokon, a választásokra vonatkozó kérdések alapján kívántuk elvégezni, és nem a szintén gyakran alkalmazott „kire szavazna, ha a jövő vasárnap választások lennének?” típusú kérdés alapján; e megkötések után más, szociológiai-politológiai szempontból nyilvánvalóan hasonlóan érdekes pártra vonatkozóan nem álltak rendelkezésre megfelelő elemszámban adatok. A négy párt által képviselt függőváltozókon túl az elemzés mindössze öt magyarító változót tartalmaz: osztályhelyzet, iskolázottság, lakóhely, korcsoport, nem. A függőváltozókkal ellentétben azonban, amikor azok számának a lehetőségek szabtak korlátot, a magyarító változók esetében – mint említettük – a vizsgálati kérdés tudatos szűkítéséről van szó.

Az elemzés elsődleges magyarító változója az osztály. Ennek mérésére azt a klasszifikációt alkalmaztuk (az EGP osztályozást), amelyet Erikson, Goldthorpe és Portocarero dolgoztak ki az 1980-as években

(Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1979; 1983; Erikson–Goldthorpe 1992). Az osztályozás elméleti alapjairól, annak neoweberianus jellegzetességeiről részletesen lásd Róbert (1997a). Itt csak a kategorizálás néhány, hazai vonatkozásban legfontosabb jellemzőjére hívjuk fel a figyelmet. A kialakított osztályok nemcsak a munkamegosztásban elfoglalt helyük szerint differenciálják a népességet, hanem munkaerőpiaci pozíciójuk, illetve az alkalmazási viszony szerint is. A korábban a magyar struktúrákutatók által alapvetőnek tekintett különbségek – hogy valaki „szellemi” vagy „fizikai” munkát végez, vezető vagy beosztott pozícióban van – helyére olyan más tényezők kerülnek, mint munkáltatói vagy munkavállalói viszony, az önálló vállalkozás nagyságrendje, a gazdasági szektor, különös tekintettel a szolgáltatási szférára, a vezetői-irányítói szféra erőteljesebb differenciálása. Az EGP-osztály itt alkalmazott változatának fő empirikus jellemzői a következők: a társadalom felső szintjén nem a megszokott vezető, illetve értelmiségi csoportok szerepelnek, hanem egy felső, illetve alsó szolgáltatói osztály, amelyekbe a tulajdonosok, illetve menedzserek besorolásakor az irányított gazdasági egység mérete számít, a vezetők esetében az adminisztratív pozíció szintje, az értelmiség pedig foglalkozásilag hierarchizált; a korábban általános éles szellemi–fizikai különbségtétellel szemben, az ügyviteli-irodai dolgozók együtt szerepelnek a szolgáltatási szférában dolgozó úgynevezett „tercier” munkásokkal; külön kategóriát alkotnak a vezetői és beosztotti alkalmazási pozíciók között elhelyezkedő irányítói, alsó vezetői, technikai foglalkozások képviselői, akiket korábban a szakmunkások közé soroltak; a termelői szférában alkalmazotti viszonyban lévő fizikai munkások esetében a szakképzettség a fő csoportképző ismérv, elválnak a szakmunkások, de a hagyományos betanított, illetve segédmunkások azonos kategóriában szerepelnek, és ugyanoda kerülnek a mezőgazdasági munkások is. A változó képzése részletes foglalkozási kérdezéssel és kódolással történt (a négyjegyű úgynevezett FEOR vagy ISCO kódok alapján). A munkaerőpiacon időlegesen vagy már véglegesen nem jelenlévők utolsó foglalkozásuk alapján szerepelnek a csoportosításban. Ezen a módon olyan osztálykategóriákat különítünk el, amelyek markánsabban fejezik ki a foglalkozási helyzet és az alkalmazási viszony különbségeit, ezáltal feltehetően jobban leképezik a rendszerváltozás után kialakulóban lévő magyar társadalom szerkezetét. A stabil polgári demokráciákban az EGP-osztály mindenesetre jól működött a politikai preferenciák vizsgálatokor (pl. Nieuwbeerta 1995). De ennek a klasszifikációnak egy változatát használták Angliában is említett kutatásaikban az osztályszavazás vizsgálatához Heath és munkatársai (Heath–Jowell–Curtice 1985; Heath et al. 1991), valamint az amerikai elnökválasztások hosszú távú trendjeinek vizsgálatához (Hout–Brooks–Manza 1995; Brooks–Manza 1997b).

Az osztályhatásokat az elemzés során az iskolázottság, a lakóhely, a korcsoport és a nem változók számításbavételével vizsgáljuk. Ezek a mérések a hagyományos társadalmi demográfiai különbségeket tükrözik, amelyek más, korábbi vizsgálatok szerint is befolyásolják a pártválasztást Magyarországon. Az igazi kérdés azonban az, hogy e változók mellett hogyan alakul a pártpreferenciák és az osztályhelyzet közötti összefüggés.

A STATISZTIKAI ELEMZÉS

Az osztály és a párt kapcsolatát többváltozós elemzési technikával vizsgáljuk. A négy vizsgált pártot négy dichotóm függőváltozóként definiáltuk, ahol az egyes pártokra való szavazással (1) szemben mindig a bármely más pártra való szavazás (0) áll. (A nem választók nem szerepelnek az elemzésben.) Az alkalmazott statisztikai módszer a logisztikus regresszió. Az osztályhatásokra vonatkozó becsléseket első lépésben önállóan, második lépésben a társadalmi-demográfiai változók bevonásával adjuk meg. Minden becslést a négy pártra és a három választási időpont-ra külön-külön végeztünk el. Ezzel összesen 12 statisztikai modellt illesztünk az adatokra.

A statisztikai modellekből adódó becsléseket az 1–4. táblázat tartalmazza. A táblázatban az úgynevezett log-odds esélyhányadosokat közöljük. Ezek a számok azt fejezik ki, hogy hányszorosa a valószínűsége egy adott évben egy adott pártra való szavazásnak szemben azzal, hogy valaki bármely más pártra szavazott volna. Az ezekre a valószínűségekre vonatkozó becslések *relatívák*, az úgynevezett *referenciakategóriához* viszonyítva értendők. Az osztályváltozó esetében a szakképzetlen és mezőgazdasági munkások, a nem esetében a nők, a kor esetében a 61 éves és idősebbek csoportja, a lakóhely esetében a községi lakosok, az iskolázottság esetében a legfeljebb általános iskolát végzettek alkotják a viszonyítási alapot. Ha az esélyhányados értéke közel esik az 1-hez, általában nem lényeges a hatás. Minél nagyobb ez a szám, a magyarázó változó annál nagyobb *pozitív* hatásáról lehet beszélni, tehát annál *inkább* szavaznak az adott évben az adott pártra. Ha viszont ez a szám 1-nél kisebb, akkor minél kisebb, annál nagyobb a *negatív* hatás, tehát annál *kevésbé* szavaznak az adott évben az adott pártra.

Minden modellt két „lépcsőben” vizsgálunk. Az első lépcső mindig csak osztályhatásokat mutat. A másodikban számításba vesszük a további társadalmi-demográfiai változókat (nem, kor, lakóhely, iskolázottság). Ezzel az eljárással figyelembe kívánjuk venni azt az empirikus ténnyt, hogy az egyes társadalmi osztályokba tartozók jellegzetesen különböznek iskolázottságuk, városi vagy falusi lakóhelyük szerint, illetve nemi és életkori összetételükben. Az első lépésben megfigyelhető osztályhatások rendszerint jellegzetesen módosulnak, csökkennek vagy felerősödnek, ha számításba vesszük az osztályhelyzet mögötti fenti *kompozíciós* hatásokat. Ez tulajdonképpen a többváltozós elemzés értelme, és ezen a módon jutunk információs többlet az ahhoz képest, mint ha csupán kereszt-táblák segítségével mutatnánk be a pártpreferenciák és a feltételezett magyarázó változók kapcsolatát.

A 2. függelékben látható, hogy az egyes adatfelvételek elemszáma nem túl nagy (legfeljebb 1500 eset), amit az érdemi válaszok hiánya tovább csökkent (700–1000 főre). Az is látható, hogy az egyes pártválasztások esetében bizonyos években különösen kis elemszámokra vonatkoznak a statisztikai becslések (pl. 1990-ben az MSZP és a FIDESZ, 1994-ben a FIDESZ, 1998-ban az SZDSZ esetében). Ez részben ezen pártoknak az adott évi szerepléséből következik, részben a már említett válaszadói

torzításokból, részben az általánosan alacsony elemszámokból a mintákban. Mindebből adódóan a statisztikai eredmények értékelésekor a szokásosnál kissé „liberálisabb” módon jártunk el, amennyiben még a 10 százalékos szinten szignifikáns eredményeket is feltüntettük (szemben a szokásos 5%-os maximummal).⁴

SZAVAZÓI PÁRTPROFILOK, OSZTÁLYPROFILOK VÁLTOZÁSA: 1990–1998

Magyar Szocialista Párt (1. táblázat)

Az MSZP szavazóiról tudjuk, hogy alul voltak reprezentálva az 1990-es adatbázisban. Feltételezhetjük, hogy főleg a társadalom alsóbb régióiban található azok a szavazók, akik ezt a pártpreferenciát akkor nem vállalták. Angelusz és Tardos (1998) vizsgálata szerint is a korábbi pártválasztások jobban hullámzanak a pillanatnyi politikai közhangulat szerint a kevésbé iskolázott válaszadók esetében. Az első választásokra vonatkozó egyetlen érdemi eredmény így az, hogy a felső szolgáltatói osztály képviselői (nagyvállalati vezetők, az legfelső értelmiségi pozíciókban lévők) csaknem háromszoros valószínűséggel adták szavazatukat az MSZP-re. Jóllehet az önálló foglalkozásúak feltűnően kismértékben választották ezt a pártot, a negatív hatás az adott elemszámok mellett statisztikailag nem szignifikáns. Az egyéb társadalmi-demográfiai változók alapján azt látjuk, hogy elsősorban a 31–40 év közöttiek *nem* szavaztak erre a pártra. Az idősebbek között ugyan feltehetőleg több MSZP-szavazó volt, de ők esetleg nagyobb mértékben titkolták el ezt. Az iskolázottság tekintetében jellegzetes eredmény, hogy a főiskolai diplomával rendelkezők mintegy négy és félszeres valószínűséggel voltak MSZP-szavazók. Ugyanakkor nem lehetünk meggyőződve arról, hogy e mögött a kiugró érték mögött nem a minta valamely olyan sajátossága húzódik meg, ami ennek a hatásnak a túlbecsüléséhez vezetett.

Az első választásokhoz képest 1994-re sokkal markánsabb hatásokat látunk, de – ismerve az első időpontra vonatkozó adatok megbízhatósági problémáit – az osztályhatások felerősödését az elemzés valószínűleg valamelyest túlbecsüli. Az MSZP 1994-ben széles szavazóbázist tudott maga mögött, ami értelemszerűen csökkent a közvetlen osztályhatásokat. Úgy tűnik, az alsó szolgáltatói osztályt (kisebb gazdasági egységek vezetői, alsó szintű értelmiségiek) leszámítva a párt szavazói „mindenholonnan” hasonló eséllyel érkeztek. A társadalmi-demográfiai változók figyelembevételére viszont markáns osztályhatásokat tár fel. Egyfelől életkor szempontjából nyilvánvalóvá válik, hogy a 40–60 év közöttiek mintegy másfélszeres valószínűséggel szavaztak az MSZP-re, de ez nem újdonság. Az igazán érdekes összefüggések az iskolázottság tükrében mutatkoznak. Eszerint a modell erőteljes *pozitív* osztályhatásokat és *negatív* képzettségi hatásokat mutat ki. Ha tehát számításba vesszük azt a ténytet,

hogy a foglalkozási helyzet és a kvalifikáció összefügg egymással, úgy látszik, mintha az iskolázottabb választók szignifikánsan *kevésbé* szavaztak volna az MSZP-re. Ez persze *abszolút* értelemben nyilván nincs így, de a *relatív* becslések alapján úgy tűnik, a társadalom alsó régióiból az *iskolázatlanság* vitte a választókat az MSZP táborába. Ugyanakkor a társadalom középső, illetve felső régióiban viszont az *osztályhelyzete* tett valakit szocialista szavazóvá. Eszerint mintegy két és félszeres valószínűséggel szerepelnek itt a felső szolgáltatói osztály képviselői, valamint az alsó vezetők, művezetők, termelésirányítók, technikusok csoportja. Egy korábbi elemzésben már feltűnt, hogy a közvetlenül a fizikai munkások felett elhelyezkedő, sokszor azok közül kiemelkedő, 1990 előtt – a fizikai munkásokhoz mint vonatkoztatási csoporthoz képest – esetleg speciális kiváltságokkal rendelkező „osztály” erőteljes híve a volt állampárt utódpártjának (Róbert 1997b). Emellett mintegy másfélszer nagyobb valószínűséggel szavaztak az MSZP-re a szakmunkásokat, illetve a rutin szellemi dolgozókat és a szolgáltatói szféra munkásait felölelő osztályok is. Osztályszempontból érdemes kiemelni azt is, hogy a munkás-szavazatok kevésbé a szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkások köréből érkeztek.⁵

Az 1998-as eredmények megerősítik az MSZP szavazóbázisának osztályjellegéről alkotott képet. A nagyvállalati menedzserek, az értelmiségi elit (felső szolgáltatói osztály), illetve az alsó szintű vezetők és irányítók a korábbinál valamivel kisebb, de még így is több mint kétszeres valószínűséggel választották az MSZP-t. Csaknem kétszeres valószínűséggel szavaztak erre a pártra a kisebb vállalatok menedzserei és az alsó szintű értelmiség (alsó szolgáltatói osztály), valamint a rutin irodai dolgozók és a szolgáltatói szféra munkásai. Az MSZP szavazóbázisa tehát osztályszempontból „kitisztult”, eltűntek belőle a szakmunkások, egyértelműbb lett, hogy az osztályhierarchia felsőbb régióiból szavaztak rájuk. Módosult a kép az iskolai végzettség tükrében is, a korábbi negatív képzettségi hatások nagymértékben gyengültek. Az alacsony iskolai végzettségűek valószínűleg feladták az MSZP-hez fűződő 1994-es reményeiket. A képzettségi hierarchia alsóbb, illetve középső szintjein ezért nincs érdemi különbség a választók között, csak az egyetemi diplomások esetében észlelhető a látszólagos relatív alulreprezentáltság.

Végül demográfiai vonatkozásban is jellegzetes változás mutatkozik az utolsó két választási periódus között. Korábban a 40–60 év közöttieket *pozitívan* lehetett azonosítani az MSZP szavazóival, 1998-ban viszont az életkori profil inkább *negatívan* határozható meg úgy, hogy a 40 év alattiak szignifikánsan elfordultak az MSZP-től.

Szabad Demokraták Szövetsége (2. táblázat)

A szabad demokraták esetében az 1990-es első választásokra vonatkozó adatok megbízhatóbbak, mint a szocialisták esetében. A közvetlen osztályhatások jellegzetes képet mutatnak. A felső szolgáltatói osztály tagjai (nagyvállalati vezetők, értelmiségi elit) két és félszeres valószínűség-

gel szavaztak az SZDSZ-re. Ennél nagyobb mértékű, majdnem háromszoros volt a liberális pártot választók aránya az önálló foglalkozásúak körében. Statisztikailag szignifikáns, több mint kétszeres valószínűséggel szavaztak az SZDSZ-re az alsó szolgáltatói osztályba tartozók, a rutin szellemi dolgozók és a tercier szektor munkásai. A rendszerváltás után az SZDSZ kezdeti szavazóbázisa tehát egyértelműen a társadalom felsőbb és középső régióiból került ki, tradicionális ipari munkások szak-képzetlenségtől függetlenül, illetve technikusok, termelésirányítók erre a pártra nem szavaztak. A társadalmi-demográfiai változók tükrében ezek az osztályhatások azonban eltűnnek. A lakóhely hatása erősebbnek bizonyul: a liberális párt szavazóira 1990-ben az volt a legjellemzőbb, hogy az urbanizáltabb településekről, Budapestről és a városokból kerültek ki.

A második választási ciklusban az SZDSZ szavazótáborra kisebb mértékű osztályhatásokat mutat. Ekkor a kisebb vállalatok menedzserei, illetve az alsó értelmiségiek szavaztak csaknem kétszeres valószínűséggel erre pártra – és ez éppen az az alsó szolgáltatói osztály, amely szignifikánsan hiányzott 1994-ben az MSZP választói bázisából. Jóllehet ez az osztály szempontú elemzés tekintetében érdekes eredmény, a további társadalmi demográfiai változók azt jelzik, hogy az SZDSZ szavazói 1994-ben sem igazán osztályalapon választódtak ki. Az iskolázottság inkább meghatározó, az egyetemi diplomások több mint háromszoros, az érettségizettek majdnem kétszeres valószínűséggel választották az SZDSZ-t. Az előző időponthoz képest egyértelműbben érvényesül az urbanizációs lejtő hatása is, a Budapesten, illetve a megyeszékhelyen élők másfélszeres valószínűséggel voltak SZDSZ-szavazók. Kimutatható végül egy markáns életkori hatás is, a liberális párt a 40 éven aluliak között, és különösen – két és félszeres valószínűséggel – a 30 éven aluliak között volt preferált. Emlékeztetőül, 1994-ben az MSZP-t másfélszeres valószínűséggel választották a 40–60 év közöttiek. A két párt életkori metszetben tehát mintegy osztozott a szociál-liberális beállítottságú választókon.

Láthatóan 1990 és 1994 között az SZDSZ szavazóbázisában a közvetlen osztályjelleg csökkent, de a képzettség, illetve más demográfiai tényezők szerepe megnőtt. A legutóbbi választások idejére a párt szavazóbázisa számottevően csökkent, de osztályjellegében kevés változás állt be. A közvetlen osztályhatások változatlanul csekélyek, de a képzettség hatása jelen van. Az egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők 1998-ban is három és félszeres valószínűséggel választották ezt a pártot. Ez a korábbihoz hasonló szavazói profilt jelent, még akkor is, ha a becslések – nyilvánvalóan az alacsony esetszám miatt – 10 százalékos szinten sem szignifikánsak. Változatlanul fennáll a párt városi jellege is (de ugyanazon ok miatt a statisztikai szignifikancia követelménye itt sem teljesül). Végül életkori szempontból, a legfiatalabb szavazók, 30 év alatt változatlanul két és félszeres valószínűséggel választották az SZDSZ-t, de csak a 31–40 év közöttiek három és félszeres valószínűségét mutató pártpreferenciája éri el a statisztikailag jelentős mértéket. Az SZDSZ szavazótáborra tehát úgy csökkent le, hogy közben a szava-

zők karaktere nem változott, vagyis nem egy meghatározott réteget vagy osztályt veszítettek el.

FIDESZ–Magyar Polgári Párt (3. táblázat)

A fiatal demokraták esetében a vizsgált három időpont közül kettőnél igen alacsony esetszámok álltak rendelkezésre. A párt szavazóbázisa tényszerűen szűk volt, illetve a válaszolók között is – amint arról már szó esett – a valóságosnál kevesebben vállaltak egy ilyen (akkor vesztes) pártpreferenciát. A legutolsó választások esetében viszont a párt (már mint Magyar Polgári Párt is) széles szavazótáborra tudhatott maga mögött, akik a társadalom különböző rétegeiből kerültek ki, továbbá a választások után a valóságosnál többen állították be magukat az (immár győztes) párt szavazójának. Miközben tehát a voksok számát tekintve tudjuk, hogy erőteljes változás következett be a FIDESZ esetében, ez nem tükröződik a hozzájuk kapcsolódó pártpreferenciák osztálymeghatározottságában. Teljesen eltérő okok miatt, de mindhárom időpontban szinte alig találunk szignifikáns osztályhatásokat.

Az első választások alkalmával ugyan a felső szolgáltatói osztályba tartozók nyolcszoros valószínűséggel (!) választották a FIDESZ-t, de – hasonlóan a főiskolai diplomával rendelkező MSZP-szavazókra vonatkozó eredményhez – itt is kétségek merülnek fel a becslés érvényességét illetően. Ugyanakkor a modell szerint a kvalifikáltabb szavazók relatíve kevésbé szavaztak 1990-ben a FIDESZ-re, tehát itt – az MSZP-hez hasonlóan – megint strukturális-pozicionális, illetve kulturális-iskolázottsági társadalmi helyzetek sajátos kapcsolódásáról van szó. Ez a jelenség azonban megbízhatóbbnak (és főleg állandóbbnak) tűnik az MSZP esetében, ahol egyrészt nagyobb elemszámok álltak rendelkezésre, másrészt két időpontra (1994 és 1998) is kimutatható volt ugyanaz az eredmény. Amiben viszont az első időpontra vonatkozó modell becslései megerősítik más kutatások eredményeit, az éppen nem osztályjellegű összefüggés. Nevezetesen az, hogy 1990-ben a FIDESZ (még) döntően generációs párt volt, a 30 éven aluliak több mint ötszörös valószínűséggel szavaztak rájuk, illetve, hogy a női választók szignifikánsan előnyben részesítették ezt a pártot a férfi választókkal szemben.

A második időpontra vonatkozó modell szerint a kisebb vállalatok menedzserei és az alsó értelmiség képviselői három és félszeres valószínűséggel, a szellemi dolgozók és a szolgáltatásban dolgozó munkások két és félszeres valószínűséggel szavaztak a fiatal demokratákra. Az alsó szolgáltatói osztály 1994-ben hasonlóképp felülreprezentált volt az SZDSZ esetében is, miközben az MSZP vonatkozásában ezeknek a választóknak a körében szignifikáns negatív osztályhatás volt megfigyelhető. Mindez feltehetően nem véletlen kapcsolat, de az összefüggés eltűnik, amikor figyelembe vesszük a társadalmi-demográfiai változókat. Mint az SZDSZ-nél, a FIDESZ esetében is a hangsúly az osztályhelyzetről a képzettségre tevődik át, az egyetemi diplomások háromszoros valószínűséggel szavaztak a fiatal demokratákra (bár ez a becslés az ala-

csony elemszám miatt 10%-os szinten sem szignifikáns). A statisztikai értelemben is legmarkánsabb kapcsolat 1994-ben is az életkor esetében mutatkozik, a 30 éven aluliak 64-szeres (!) valószínűséggel, a 31–40 év közöttiek 12-szeres valószínűséggel szavaztak a FIDESZ-re.

A legutóbbi választásokra vonatkozóan a statisztikai modell semmiféle lényeges osztályhatást nem tudott kimutatni. Az 1998-ban győztes párt szavazótáborának sem osztályhelyzet, sem képzettség szempontjából semmiféle jellegzetessége nem tűnik ki. Az életkori hatások ugyan változatlanul jelen vannak, de mértékük sokkal kisebb, mint 1994-ben volt. Csekély települési hatás is kimutatható, miszerint a megyeszékhelynél kisebb városokban inkább választották a FIDESZ-MPP-t a szavazók. Említésre méltó még, hogy az 1990-es hatás a nők voksaira vonatkozóan nem tapasztalható a későbbi időpontokban.

Független Kisgazdapárt (4. táblázat)

Miközben a korábban tárgyalt három párt esetében, ha mutatkoztak osztályhatások, ezek döntően pozitívak voltak, a kisgazdák esetében a statisztikai modellek negatív hatásokat jeleznek. Emellett ennek a pártnak az esetében időbeli változások is kevésbé figyelhetők meg. Mindhárom választás alkalmával lényegesen kevesebben szavaztak az FKGP-re mind a felső, mind az alsó szolgáltatói osztályba tartozók közül, de a rutin szellemi foglalkozásúakat és a szolgáltatói szektor munkásait tömörítő osztályból is. Az utolsó, 1998-as választásokon még a szakképzett munkások is elfordulni látszanak ettől a párttól. Ez azt jelenti, hogy igen markáns osztályszavazói hatás figyelhető meg az FKGP esetében, miszerint a párt szavazói a társadalom alsó régióiból, a szakképzetlen, illetve a mezőgazdasági munkások közül kerülnek ki. Ez az osztályhatás az első két vizsgált időpontban még gyengébbnek bizonyult, mint a társadalmi-demográfiai változók hatása. A legutóbbi választásokra vonatkozó modell szerint viszont a kontrollált osztályhatások egy része is statisztikailag számottevő.

Az említett osztályhatásokat természetesen nyilvánvalóan „rontja” (illetve kimutatásukat nehezíti), hogy az FKGP esetében végig megfigyelhető a *nem* markáns hatása, a férfiak minden eddigi választáson több mint kétszeres valószínűséggel szavaztak erre a pártra. Az osztályhatások rovására mennek a területi hatások is, amelyek azt jelzik, hogy az urbanizáltabb, városi településeken jellemző módon kisebb mértékben választják a kisgazdákat. A területi hatások különösen 1994-ben látszottak jelentősnek. Végül a becslések azt jelzik, hogy a fiatalabb választók (bár nem feltétlenül a legfiatalabbak) kevésbé adják szavazataikat az FKGP-re. Ez a hatás a 30–50 év közöttiekre vonatkozóan leginkább az 1998-as választásokon volt kimutatható. Az osztályhatásokat ezek a demográfiai hatások azért fedhetik el, mert mind a férfiak, mind a falun élők, mind az idősebb választók körében a szakképzetlen, illetve mezőgazdasági munkások súlya nagyobb, vagyis egymást átfedő halmazokról van szó. Az eredmények értelmezése az ilyen esetekben nem könnyű. Úgy tűnik,

valaki leginkább azért szavaz a kisgazdákra, mert férfi, illetve mert falun él, és kevésbé az osztályhelyzete miatt. Az oksági láncolat pontosabb feltárásához egyebek között annak összetett vizsgálatára lenne szükség, hogy a falun élő férfi munkaerőpiaci esélyei – ami elméletileg az osztályhatás lényege – milyen mértékben determinálják őt arra, hogy szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkás legyen. Ilyen meghatározottság bizonyos fokig valószínűleg fennáll. Mindenesetre az 1998-as adatok szerint a – nyilván iskolázottabb, illetve városiasabb – felső szolgáltatói osztály és a szakképzett munkások esetében a negatív hatások a további társadalmi-demográfiai ismérvek beszámításakor is fennmaradnak. Ez az FKGP osztályalapú szegregációjának fokozódását jelzi.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban az osztályhelyzet és a pártpreferenciák kapcsolatát vizsgáltuk. Három empirikus adatbázist használtunk fel, amelyek 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a választások után készült adatfelvételek voltak. Az eredendően alacsony elemszámok, az ezt tovább fokozó, különböző okokra visszavezethető válaszhiányok nagyban megnehezítették az elemzést. Csak négy pártot vizsgáltunk, s bizonyos időpontokban ezeknek a pártoknak a választására vonatkozóan is alacsony elemszámmal kellett dolgoznunk. A központi kérdés az osztályszavazás változása volt a három választás során. Alapvetően azt vártuk, hogy – legalább kismértékben – kimutatható lesz valamiféle kikristályosodás az osztályhelyzet és a pártválasztás között. Nem reménykedtünk abban, hogy három időpontra vonatkozó mérés alapján nagyon markáns trendek rajzolódni ki. Különösen akkor, ha számításba vesszük azt is, hogy az eddigi választások Magyarországon mindig újabb pártkoalíciós konstrukcióban felálló kormányokat eredményeztek. Ugyanakkor elutasítottuk azt a nézetet, amely pusztán az előbbi tényre, a nyilvánvalóan kimutatható politikai váltógazdálkodásra hivatkozva vonja kétségbe a pártpreferenciák strukturális meghatározottságát, a pártok társadalmi beágyazottságát. Az elemzést természetesen befolyásolta az egyes pártokra különböző időpontokban leadott szavazatok hullámváltozása. Ez a hatás kettős, de mindenképpen nehezíti a társadalmi meghatározottság kimutatását. Egyfelől, ha egy pártra kevesen szavaznak, markánsabb osztályhatásokra számíthatunk, amelyek viszont az alacsony elemszámok miatt esetleg mégsem mutatkoznak meg a statisztikai elemzésben. Másfelől viszont, ha egy pártra sokan szavaznak, akkor a statisztikai elemzés jobban „észreveszi” az összefüggéseket, de a párt szavazóbázisa esetleg tényszerűen kevésbé mutat markáns osztályjelleget, hiszen a párt sok és sok helyről érkező szavazatot gyűjtött be. Az eredmények értelmezésekor mindezeket a nehézségeket figyelembe kell venni.

Az empirikus elemzés eredményei mérsékeltek. Ugyanakkor néhány következtetés levonható, illetve további – elméleti, illetve empirikus – kutatási problémák is talán pontosabban megfogalmazhatók.

1. Eredmény: Osztályhatásokat elsősorban az MSZP-re való szavazás kapcsán tapasztaltunk. Ezek a hatások jellegükben kettősek. Beszélhetünk egyrészt „hagyományos” baloldali osztályszavazásról (munkások szavaznak egy szociáldemokrata pártra), aminek 1990 és 1994 közötti felerősödését – összhangban Szelényi, Fodor és Hanley (1996) elemzésével – az itt felhasznált adatok is alátámasztották, de ami valójában 1998-ra elenyészett. Beszélhetünk másrészt a hagyományos osztályszavazás nézőpontjából éppen ellenkező értelmű osztályszavazásról, ahol az utolsó állampárti évtizedek (relatív) kedvezményezettjei, a felső szolgáltató osztály (nagyvállalati vezetők, szakértelmiségi elit) és a „munkárisztokrácia” (technikusok, művezetők, termelésirányítók) szavaznak arra a pártra, amelytől kedvezményezett helyzetük fenntartását várják. Máshol ezt a magatartást *racionális osztályszavazásnak* minősítettük (Róbert 1997b), ahol downsi értelemben véve követi a választók egy képzetesebb, tájékozottabb csoportja a maga gazdasági érdekeit (Downs 1957; 1962). Ráadásul, szemben a hagyományos baloldali osztályszavazással, úgy tűnik, hogy ez a racionális osztályszavazás az MSZP szavazótáborának időben állandó jellemzője.

1. Kérdés: Nyilvánvaló és megfelelő statisztikákból pontosan tudjuk, hogy a választóknak ez a racionális köre felülreprezentált a volt MSZMP-tagok között. Nem teljesen alaptalan tehát őket politikai (nómenklatúra-) osztálynak minősíteni. Kérdés azonban, hogy ez a szavazói magatartás min alapul: korábbi kommunista párttagságban is kifejeződő baloldali elkötelezettségen, és ez esetben *inkább politikai* törésvonalról van szó, vagy előnyök, kedvezmények megtartására, konvertálására vonatkozó érdeken, és akkor *inkább gazdasági* törésvonalról van szó.

2. Eredmény: Jóval kisebb mértékben tapasztaltunk osztályhatásokat az SZDSZ esetében. Valószínű, hogy a sokszor az egész hazai pártrendszerre vonatkoztatott minősítés – „olyan konstrukció, amely a politizáló értelmiség különböző csoportjait megosztó ideológiai és politikai törésvonalak mentén szerveződött” (Gazsó–Stumpf 1995: 3) – *nem pejoratív* módon, de erre a pártra különösen igaz. Az sem véletlen talán, hogy Körösi (1996) is egyik lehetséges alternatívaként „negatív” oldalról közelített a liberális mezőhöz: nem kommunista, nem vallásos, nem vidéki, amihez most hozzátehetnénk: nem osztályalapú. Az SZDSZ esetében valóban a szociokulturális beágyazottságot „mérő” iskolázottság a pártválasztás jobb előrejelzőjének bizonyult, mint az osztály.

2. Kérdés: Ugyanakkor éppen ennek az eredménynek a kapcsán, és tapasztalva azt is, hogy az SZDSZ a legutóbbi választásokon milyen rossz szerepelt, nem értékelhető mindez indirekt módon úgy, hogy az osztályszavazás *erősödött* Magyarországon, hiszen egy nem osztályalapú szavazóbázissal rendelkező párt 1998-ban kudarcot vallott? Valószínű, hogy igenlő válasz erre a kérdésre megengedhetetlen leegyszerűsítése lenne a problémának. Annál érdekesebb viszont, amit szintén Körösi (1996: 86) vet fel, amikor a liberális politikai mezőhöz egy szekularizális, városi, polgári-értelmiségi középosztályt kapcsol. Ez a választói csoport, kiegészítve a hagyományos, vállalkozói középosztállyal, társadalmi-gazdasági értelemben is alapja lehet liberális osztályszavazói magatartásnak.

Adataink alapján azonban ilyen jellegű osztályszavazás utoljára leginkább az első választásokon, 1990-ben történt. Az önálló vállalkozók osztálya (*petty bourgeoisie*) „természetes” bázisa lehetne a liberális osztályszavazásnak, de számukra az SZDSZ túlságosan *szociálliberális* lett, összefüggésben azzal, hogy a hazai értelmiségi új középosztály inkább baloldali szociokulturális, semmint jobboldali piaci beágyazottságú – utalva Krieski (1998) distinkciójára. Az SZDSZ jövője és politikai súlya szempontjából ezért kérdés, hogy mennyire tudja növelni osztályszavazói potenciálját a hagyományos vállalkozói középosztály, illetve a piaci beágyazottságú új középosztály körében (amelyre egyébként fennállnak az említett „negatív” kritériumok: nem kommunista, nem vallásos, nem vidéki).

3. *Eredmény:* Elemzésünk eredményei a FIDESZ-MPP vonatkozásában sokkal kevésbé igazolják saját érveinket, viszont sokkal inkább támogatják azok véleményét, akik vitatják a társadalmi-gazdasági alapú osztályszavazás jelenlétét Magyarországon. A párt választásának fő előrejelzője – minden korábbi elemzéssel összhangban – az életkor, a generációs metszet. Osztályhatásokat lényegében alig tudtunk kimutatni. Mondhatnánk, hogy az első két választás alkalmával a FIDESZ túlságosan kicsi, a harmadik alkalommal pedig túlságosan széles (catch-all típusú) szavazótáborral rendelkezett. De hasonlóan „jó” érvelés lenne – ellenkező előjellel – az, hogy az MSZP 1994-es győzelme, és az ehhez kapcsolódóan kimutatható osztályhatások, illetve a FIDESZ-MPP 1998-as győzelme, és az ehhez kapcsolódóan *nem* kimutatható osztályhatások együttesen az osztályszavazás magyarországi *csökkenésének* jelei.

3. *Kérdés:* Az eredmények azt sugallják, hogy a FIDESZ-MPP választási győzelemhez vezető politikai stratégiája (vallás, nemzeti jelleg, polgári értékek) „osztály felettinek” minősíthető. Mégis nehéz elhinni, hogy kizárólag generációs, illetve szociokulturális törésvonalak játszottak ebben szerepet. Azok a strukturálisan is megragadható középrétegek, amelyek nyilván erre a pártra szavaztak, valóban nem állnak össze egységes középosztállyá a magyar társadalomban (vö. Róbert-Sági 1995). Ennek ellenére, az itt alkalmazottnál „finomabb szerkezetű” foglalkozási osztályséma – például a menedzsereknek, illetve a vállalkozóknak a régi nomenklatúrához kötődő, illetve az ahhoz nem kötődő részének megkülönböztetése – talán módosíthatja a most bemutatott eredményeket.

4. *Eredmény:* Az FKGP esetében elemzésünk kimutatható osztályhatásokhoz vezetett, amelyek ráadásul 1998-ra markánsabbá váltak, mint a két korábbi választási időpontban voltak. Ez az osztályhatás tartalmilag azt mutatta, hogy a társadalom alján lévő szakképzetlen és mezőgazdasági munkássághoz képest a más, kedvezőbb helyzetben lévő szavazók szignifikánsan *nem* választották ezt a pártot.

4. *Kérdés:* Körösi (1996: 87) megállapítása ugyan igaz, az FKGP nem tekinthető munkáspártnak, ha például a bal-jobb skálán való elhelyezkedésüket, a munkáspártok hagyományos szociáldemokrata kötődését vesszük alapul, mégis úgy tűnik, hogy ha a magyar társadalomban megjelenik (ha már meg nem jelent) egy szakképzetlen, iskolázatlan, re-

gionálisan is hátrányos helyzetben lévő, munkamegosztási esélyeit tekintve vesztes alsó osztály (underclass), akkor ennek tagjai ma elsősorban az FKGP-re szavaznak. Ennek a szavazásnak a gazdasági meghatározottságát, esetleges osztályjellegét szintén tovább kell vizsgálni.

Az osztályelemzéssel kísérletező tanulmány végén feltétlenül szót kell ejteni arról, hogy maga az osztály kifejezés alkalmazása és alkalmazhatósága sem problémamentes a hazai társadalomtudományi közgondolkodásban. Angelusz és Tardos (1995b) – igaz, az osztályidentifikáció kapcsán – felhívták a figyelmet arra, hogy a lakosság számottevő hányadának körében az osztály (munkásosztály, középosztály) kifejezés olyan konnotációkat hordoz, amely befolyásolja a terminológiák alkalmazását. A struktúrakutatók egy része, akik évtizedeken keresztül a *rétegződés*, *rétegek* kifejezések használatával igyekeztek jelezni azt, hogy nem az ortodox marxista 2 osztály + 1 réteg megközelítés tükrében gondolkodnak a társadalom szerkezetéről, szintén bizalmatlanok az osztály terminussal szemben. Egy másik csoport egyszerűen elfogadja az osztály „halálára” vonatkozó, döntően nyugati, posztmodern szakirodalmi érvelést magyar vonatkozásban is. Ez a tanulmány, miközben igyekezett szolid empirikus bizonyítékokat nyújtani az osztályszavazás bizonyos körű meglétére Magyarországon, arra is törekedett, hogy az osztályszemléletet „népszerűsítse”, és alkalmazhatósága mellett érveljen a hazai társadalomtudományi közgondolkodásban.

1. táblázat

Az MSZP-re szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	2.8906*	2.6028	1.1433	2.6970***	1.1692	2.1500**
Alsó szolgáltatói osztály	1.0990	.9784	.6171**	1.1303	1.1749	1.7095*
Rutin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	1.7619	2.0626	1.2053	1.7896**	1.4392	1.8710**
Ónálló foglalkozású	.0051	.0066	.6411	1.0223	.8230	1.1496
Alsó vezető, termelésirányító	1.6324	1.2968	1.4649	2.3490**	1.7397*	2.2120**
Szakképzett munk. Szakképzetlen munkás	.2284	.2269	1.2556	1.5843**	1.1398	1.2638
-	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		1.2161		1.1242		.9120
Korcsoport						
30 éves és fiata- labb		.2917		.8152		.3506***
31-40 éves		.1560**		1.4374		.5191**
41-50 éves		.7565		1.6490**		.7509
51-60 éves		.6288		1.5787**		1.1225
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		.8127		.8454		.9855
Megyeszékhely		1.6920		1.0616		1.3449
Város		.2969		1.2856		.9425
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		1.0374		.1980***		.2649***
Főiskolai diploma		4.4652*		.4531**		.6820
Érettségi		1.5122		.4309***		.6760
Szakmunkásvizsga		1.6671		.5474***		.9515
Legfeljebb 8 ált.		-		-		-
-2 loglikelihood model chi2	224.638 10.796	207.099 17.540	1169.244 13.971	1131.800 37.444	955.719 5.003	918.574 37.145
szabadságfok	6	12	6	12	6	12
szignifikancia	.0949	.1304	.0300	.0002	.5434	.0002

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
** .05 5 százalékos szint
*** .01 1 százalékos szint

2. táblázat

Az SZDSZ-re való szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	2.4760**	1.6645	1.1930	.5527	2.5679*	.8259
Alsó szolgáltatói osztály	2.1290**	1.4954	1.7747**	.9253	.9962	.3625
Rutin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	2.1041**	1.3948	1.0342	.6546	1.7553	1.0001
Önálló foglalkozású	2.8569*	1.9786	1.7193	.9952	.0023	.0015
Alsó vezető, termelésirányító	1.0666	.8936	.8337	.4937	.4917	.2589
Szakképzett munk. Szakképzetlen munkás	1.6761	1.5129	1.0141	.7934	1.1895	1.1991
	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		.9226		.9787		.9753
Korcsoport						
30 éves és fiatal- labb		1.6387		2.3968***		2.4197
31-40 éves		1.3080		1.7360**		3.5108**
41-50 éves		.8269		1.5144		1.2480
51-60 éves		1.0706		1.3441		.9313
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		2.0428**		1.6524**		1.7891
Megyeszékhely		.7649		1.5524*		1.4921
Város		2.6546***		1.3259		1.7242
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		1.1973		3.2513**		3.6707
Főiskolai diploma		1.2600		1.3106		3.4035
Érettségi		.3454		1.8373**		1.6941
Szakmunkásvizsga		.8366		1.0861		.6670
Legfeljebb 8 ált.		-		-		-
-2 loglikelihood	591.853	563.020	929.397	895.087	277.572	260.640
model chi2	12.362	28.833	8.867	34.310	9.913	16.933
szabadságfok	6	12	6	12	6	12
szignifikancia	.0544	.0042	.1812	.0006	.1284	.1522

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
 ** .05 5 százalékos szint
 *** .01 1 százalékos szint

3. táblázat

A FIDESZ-re való szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	2.2059	8.0672**	2.2683	2.3685	.8067	1.0100
Alsó szolgáltatói osztály	2.2959	2.4885	3.4711**	1.8231	1.2341	1.1650
Rutin szellemi foglalk. + szol- gáltató munkás	1.4368	1.3178	2.6086*	1.7127	.9560	.7280
Önálló foglalkozású	2.0833	1.0896	.8702	.4523	1.1875	.8910
Alsó vezető, termelésirányító	1.4286	2.5587	2.0594	1.8912	.9500	.9877
Szakképzett munk. Szakképzetlen munkás	1.9737	2.6207	1.8383	1.2828	1.1446	1.0046
-	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		.2537***		1.3353		.7691
Korcsoport						
30 éves és fiata- labb		5.2818**		64.3499***		3.3095***
31-40 éves		2.2482		11.9666**		3.0194***
41-50 éves		1.3041		6.2015		2.3723***
51-60 éves		.0009		5.3464		1.3636
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		1.5352		1.1751		1.0616
Megyeszékhely		1.8281		1.2011		1.2791
Város		1.1516		.4776		1.5112**
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		.0904*		3.0681		.8835
Főiskolai diploma		.3793		1.3316		.7148
Érettségi		.1392***		1.6074		.9293
Szakmunkásvizsga		.4230		1.4633		1.1258
Legfeljebb 8 ált.		-		-		-
-2 loglikelihood	237.857	195.078	322.754	258.147	985.833	940.066
modell chi ²	3.076	42.779	8.268	64.607	2.862	45.766
szabadságfok	6	12	6	12	6	12
szignifikancia	.7992	.0000	.2191	.0000	.8260	.0000

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
** .05 5 százalékos szint
*** .01 1 százalékos szint

4. táblázat

Az FKGP-ra való szavazás osztálymeghatározottságának alakulása
három időpontban
(logisztikus regressziós becslések: log-odds esélyhányadosok)

Független változók	1990		1994		1998	
	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztályha- tás	kontrollált osztály- hatás	közvetlen osztály- hatás	kontrollált osztály- hatás
Osztály						
Felső szolgáltatói osztály	.0007	.0007	.3945*	1.1457	.1959***	.1603**
Alsó szolgáltatói osztály	.4283*	.4830	.4287**	1.1670	.3559**	.5359
Rutin szellemi foglak. + szol- gáltató munkás	.3278**	.6376	.4003**	.7380	.3819**	.6567
Önálló fogalkozású	.6009	.6731	.4748	.7990	.8380	1.0368
Alsó vezető, termelésirányító	.4120	.3200	.1746*	.2417	.4571	.4291
Szakképzett munk. Szakképzetlen munkás	1.0015	.9277	.6187	.6948	.5028**	.5088*
	-	-	-	-	-	-
Nem						
Férfi=1		2.1326**		2.1808***		2.2126***
Korcsoport						
30 éves és fiatal- labb		.5470		.6570		.6826
31-40 éves		.8865		.6628		.4033*
41-50 éves		.5587		.7562		.4178**
51-60 éves		.4954		1.0041		.8608
61 és idősebb		-		-		-
Lakóhely						
Budapest		.5679		.3280**		.8624
Megyeszékhely		.4520		.4180**		.1635***
Város		.5429		.4623**		.5278*
Község		-		-		-
Iskolázottság						
Egyetemi diploma		.0019		.2240		1.5193
Főiskolai diploma		2.3045		.2371*		.8060
Érettség		.8711		.6339		.9016
Szakmunkásvizsga		1.3747		.8992		1.0562
Legfeljebb 8 ált.		-		-		-
-2 loglikelihood model chi2	278.159	263.237	489.684	457.672	472.002	438.990
szabadságfok	14.382	14.922	12.679	32.012	16.981	33.012
szignifikancia	6	12	6	12	6	12
	.0256	.2457	.0484	.0014	.0094	.0010

Szignifikanciaszint: * .1 10 százalékos szint
** .05 5 százalékos szint
*** .01 1 százalékos szint

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1994. Paletta fekete-fehérben. Hozzászólás Körösi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (3) 128–134.
- 1995a. A választói magatartás egy mögöttes pillére. Az egykori MSZMP-tagság szerepe. *Politikatudományi Szemle*, (4) 3.
- 1995b. Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció. *Szociológiai Szemle*, 2, 85–97.
- 1996. Választási részvétel Magyarországon, 1990–1994. *Politikatudományi Szemle*, (5) 4, 7–33.
- 1998. Az „önéletrajzíró” válaszadó. (A választási preferenciák retrospektív adatainak szisztematikus torzításai.) *Századvég*, Tavasz, Új Folyam 8., 3–31.
- Ágh Attila 1991. A felemás fordulat éve. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- Bihari Mihály 1991. Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon (1989–1990). In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- 1994. Politikai rendszer és pártrendszer. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- Böhm Antal–Gazsó Ferenc–Szoboszlai György 1995. A választói magatartás: szavazók és nem szavazók 1994. In: Böhm Antal–Szoboszlai György (szerk.) *Parlamentari választások 1994*. Budapest: PTI
- Brooks–Clem–Jeff Manza 1997a. Social Cleavages and Political Alignments: US. Presidential Elections, 1960–1992. *American Sociological Review*, vol. 62, 937–946.
- 1997b. Class Politics and Political Change in the United States, 1952–1992. *Social Forces*, (76) 2, 379–408.
- Bruszt László–Simon János 1994. Pártot választó választók. *Társadalmi Szemle*, 4, 67–76.
- Clark, Terry Nichols–Seymour Martin Lipset 1991. Are Social Class Dying? *International Sociology*, (6) 4, 397–410.
- Clark, Terry Nichols–Seymour Martin Lipset–Michael Rempel 1991. The Declining Political Significance of Social Class. *International Sociology*, (8) 3, 293–316.
- Crewe, Ivor 1992. Changing Votes and Unchanging Voters. *Electoral Studies*, vol. 11, 335–345.
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row
- 1962. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. In: Earl J. Hamilton–Albert Rees–Harry G. Johnson (eds.) *Landmarks in Political Economy. Selections from the Journal of Political Economy*. Chicago: The University of Chicago Press, 559–582. [Magyarul: Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 1990. (37) 9, 993–1011.]
- Erikson, Robert–John Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press. [A mű második fejezetét: A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája, magyarul lásd Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules Peschar (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: AULA, 1995.]
- Erikson, Robert–John Goldthorpe–Lucienne Portocarero 1979. Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 30, 415–451.
1983. Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 34, 303–343. [Magyarul: Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciatézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In: Róbert Péter (szerk.) *A társadalmi mobilitás: Hagományos és új megközelítések*. Új Mandátum 1998.]
- Fábián Zoltán 1996. Szavazói táborok és szavazói hűség. *Századvég*, Új Folyam 1, 95–111.
- Gazsó Ferenc–Stumpf István 1995. Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, 6, 3–17.

- Heath, Anthony–Roger Jowell–John Curtice 1985. *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon Press
- Heath, Anthony et al. 1991. *Understanding Political Change. The British Voter 1964–1987*. Oxford: Pergamon Press
- Hout, Mike–Clem Brooks–Jeff Manza 1993. The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. *International Sociology*, (8) 3, 259–277.
- 1995. The Democratic Class Struggle in the United States, 1948–1992. *American Sociological Review*, (60) 6, 805–828.
- Kitschelt, Herbert 1994. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kolosi Tamás–Kovács Róbert–Tóka Gábor 1990. A választók társadalmi és politikai arculata. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1990*. Budapest: TÁRKI
- Kolosi Tamás et al. 1991. Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában (1989–1990). *Szociológiai Szemle*, 1, 5–34.
- Körösenyi András 1993. Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, (2) 3, 94–111.
- 1994. A bal és jobb védelmében. Válasz a bírálóakra. *Politikatudományi Szemle*. (3) 3, 188–201.
- 1996. Nomenklatura és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég. Új Folyam*, 1. 67–93.
- Krieski, Hans-Peter 1998. The Transformation of Cleavage Politics – The 1997 Stein Rokkan Lecture. *European Journal of Political Research*, (33) 2, 165–185.
- Kurz, Karin–Walter Müller 1987. Class Mobility in the Industrial World. *Annual Review of Sociology*, Vol. 13, 417–442. [Magyarul: Osztálymobilitás az ipari társadalmakban. In: Róbert Péter (szerk.) *A társadalmi mobilitás: Hagományos és új megközelítések*. Új Mandátum 1998.]
- Lipset, S.M. et al. 1954. The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior. In: G. Lindzey (ed.) *Handbook of Social Psychology*, vol. 2. Special Fields and Applications. 1124–1175. Cambridge: Addison-Wesley Publishing Co. Inc.
- Lipset, Seymour Martin 1995. *Homo Politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest: Osiris
- Lipset, Seymour Martin–Stein Rokkan 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. In: Seymour Martin Lipset–Stein Rokkan (eds.) *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press
- Manza, Jeff–Mike Hout–Clem Brooks 1995. Class Voting in Capitalist Democracies since World War II.: Dealignment, Realignment or Trendless Fluctuation. *Annual Review of Sociology*, vol. 21, 137–163. Palo Alto, Calif.: Annual Review Inc.
- Mateju, Petr–Blanka Reháková 1998. Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992–1996. *East European Politics and Society*, (11) 3, 501–542.
- Nieuwebeerta, Paul 1995. *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries 1945–1990*. Amsterdam: Thesis Publishers
- Pakulski, Jan 1993. The Dying of Class or Marxist Class Theory? *International Sociology*, (8) 3, 279–292.
- Przeworski, Adam–John Sprague 1986. *Paper Stones. A History of Electoral Socialism*. Chicago: The University of Chicago Press
- Róbert Péter. 1997a. Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 2, 5–48.
- 1997b *The Same (Rational?) Choice: Former Communist Party Membership and Voting for the Socialist Party in Hungary*. Előadás az ECSR, „Rational Action Theories in Social Analysis: Applications and New Developments” című konferenciáján. Stockholm. Október 16–20.
- Róbert Péter–Sági Matild 1995. A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In: Kovács Imre–Róbert Péter–Sági Matild–Utasi Ágnes: *A középosztályok nyomában*. Budapest: MTA PTI

- Simon János 1991. A nem-választók választása. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Economix RT
- Stumpf István 1994. Választói magatartás a vallási és generációs törésvonalak mentén. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI
- Szelényi Iván–Szelényi Szonja 1991. Osztályok és pártok a posztkommunista átmenetben. *Magyar Tudomány*, 12, 1415–1428.
- Szelényi Iván–Fodor Éva–Eric Hanley 1996. Baloldali fordulat a volt szocialista országokban: Újjáéled-e az osztályelmélet? *Eszmélet*, 1, 51–89.
- Tóka Gábor 1992a A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, (1) 2, 123–159.
- 1992b A kelet-közép-európai pártrendszerek oldalnézetből. In: Andorka Rudolf–Kolos Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Ríport 1992*. Budapest: TÁRKI
- 1994. Pártok és választók 1990-ben és 1994-ben. In: Andorka Rudolf–Kolos Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Ríport 1994*. Budapest: TÁRKI
- 1998. A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, Tavasz. Új Folyam, 8, 3–26.
- Weaklim, David 1995. Two Models of Class Voting. *British Journal of Political Science*, vol. 25, 254–270.

JEGYZETEK

- ¹ A Csehországban 1996-ban bekövetkezett kisebb mértékű baloldali előretörést Mateju és Reháková (1998) is az osztályszavazáshoz történő visszafordulásként (*realignment*) értelmezik.
- ² Arra a vitára, amelyik a volt politikai párttagság és jelenlegi politikai preferenciák összefüggése kapcsán bontakozott ki Kőrösnéyi és Gázsó között, itt nem térek ki.
- ³ Ennek az osztályosításnak a magyarországi érvényességére vonatkozóan folyamatban vannak a kutatások a KSH Társadalomstatisztikai, illetve Népszámlálási Főosztályán, és az első – publikálás alatt lévő – eredmények alátámasztják használhatóságát.
- ⁴ Ugyanígy járt el Tóka Gábor egyik legutóbbi tanulmányában a statisztikai hatások vizsgálatakor. (Lásd Tóka 1998:19, a 11. lábjegyzet szövegét.)
- ⁵ Gázsó és Stumpf (1995) szintén utalnak rá, hogy az 1994-ben győztes MSZP szavazótábor két egymástól nagy társadalmi távolságra lévő bázisra épült: munkásszavazókra, ami egy baloldali párt természetes osztálybázisa, és a vezetők szavazataira, ami ugyan a hagyományos osztályszavazói magatartás szemszögéből meglepő, de a „politikai osztály” nézőpontjából már nem az.
- ⁶ A A kutatást az Ohio State University által vezetett CNEP-projekt finanszírozta.

FÜGGELEK

Az elemzésben felhasznált 1990-es, 1994-es és 1998-as post-election vizsgálatokról

1. Az 1990-es adatfelvétel olyan mintán készült, amelyet még 1988-ban választottunk (lásd a TÁRKI-A kutatást a TÁRKI Adatbankjában). Ez egy 3000 fős reprezentatív minta volt, amelynek egy részét kerestük fel újra 1990 májusában. (A felvételre tehát mintegy két hónappal a választások után került sor.) Az esetszám ebben a kufatásban végül 984 lett. A kérdőívben a pártválasztásra vonatkozó kérdés mellett – egész pontosan azt megelőzően – az ISSP „*Role of Government*” modulja is szerepelt (lásd a TÁRKI-C kutatást a TÁRKI Adatbankjában). Az elemzett kérdés a kérdőívben a 47. sorszámú volt. Meg kell jegyezni, hogy ennek a felvételnek az adatait már több esetben elemezték korábban (pl. Kolosi, Kovács és Tóka 1990. Kolosi; Szelényi, Szelényi és Western 1991, Tóka 1994).
2. Az 1994-es adatfelvétel 1500 fős mintán készült, a mintát ez alkalommal kérdeztük meg először. Ez a kutatás májusban közvetlenül a választások után került lebonyolításra. A mintavétel alapja a háztartás volt, a válaszoló személyeket a kérdezők a háztartás tagjai közül úgynevezett Leslie Kish kulcs alapján választották ki. A kiesett címetek pótcímekkel pótolták. A kérdőívben a választási részvételre, illetve pártválasztásra vonatkozó kérdéseket ismét egy ISSP blokk előzte meg, ami ebben az évben a „*Family and Changing Gender Roles*” modul volt (lásd az ISSP-Családkutatást a TÁRKI adatbankjában). Az elemzett kérdés a kérdőívben a 30. sorszámú volt. E kérdést megelőzően szerepelt a kérdőívben egy olyan kérdés is, amely az 1990-es választásokon való részvételre, illetve pártválasztásra vonatkozott.
3. Az 1998-as adatfelvételt a TÁRKI a *Századvég* megrendelésére és kérdőívével végezte (OMNIBUSZ 98/4. kutatás)⁶. A kutatásra ezúttal nem közvetlenül, de röviddel a második választási forduló után került sor. A minta 1500 fős volt, a kérdezteteket először kérdezték meg. A mintavétel alapja a háztartás volt, a válaszoló személyeket a kérdezők a háztartás tagjai közül úgynevezett Leslie Kish kulcs alapján választották ki. A kiesett címetek pótcímekkel pótolták. Itt a kérdőív teljes terjedelmében politikai véleménykérdésekkel, attitűdökkel, politikai aktivitással és a választásokkal foglalkozott. Az elemzett kérdés a kérdőívben az 51. sorszámú volt. Ez a kutatás a TÁRKI Adatbankjában nincs archiválva. Köszönettel tartozom a *Századvég* munkatársainak, hogy lehetővé tették számomra ennek a kérdésnek, illetve a kérdőív társadalmi-demográfiai változóinak használatát.

2. *Részvétel a választásokon és szavazás az 1990-es, 1994-es és 1998-as post-election vizsgálatokban (az első fordulóra vonatkozó bevallások alapján)*

Év	1990		1994		1998	
	abszolút szám	%	abszolút szám	%	abszolút szám	%
Részt vett	744	75,4	1129	75,3	1056	70,4
Nem vett részt	227	23,1	365	24,3	440	29,3
Nem mondja meg	13	1,5	6	0,4	04	0,3
Összesen	984	100,0	1500	100,0	1500	100,0

Szavazás a választásokon

Nem vett részt	240	24,4	371	24,7	444	29,6
Nem tudja	7	0,7	13	0,9	7	0,5
Nem mondja meg	34	3,5	82	5,5	113	7,5
Érvényes válasz	703	71,4	1034	68,9	936	62,4
Összesen	984	100,0	1500	100,0	1500	100,0

A vizsgált négy pártra való szavazás az 1990-es, 1994-es és 1998-as *post-election* vizsgálatokban (az első fordulóban leadott szavazatok a válaszolók bevallása alapján)

Év	Pártok	MSZP		SZDSZ		FIDESZ(-MPP)		FKGP		N
	Szavazatok	abszolút szám	érvényes %	abszolút szám	érvényes %	abszolút szám	érvényes %	abszolút szám	érvényes %	
1990	más pártra	660	93,9	531	75,5	659	93,7	639	90,9	984
	erre a pártra	43	6,1	172	24,5	44	6,3	64	9,1	
	adathiány	281	-	281	-	281	-	281	-	
1994	más pártra	624	60,3	789	76,3	983	95,1	949	91,8	1500
	erre a pártra	410	39,7	245	23,7	51	4,9	85	8,2	
	adathiány	466	-	466	-	466	-	466	-	
1998	más pártra	611	65,3	885	94,6	549	58,7	848	90,6	1500
	erre a pártra	325	34,7	51	5,4	387	41,3	88	9,4	
	adathiány	564	-	564	-	564	-	564	-	